

AZƏRBAYCAN TOPONİMLƏRİNİN ÖLÇÜSÜ VƏ TƏLƏFFÜZÜ HAQQINDA

Dünya xəritəsini toponimlərsiz (coğrafi adlar) təsvir etmək mümkün deyildir. Saysız-hesabsız toponimlər arasında 3-5 hərfdən ibarət sadələri ilə yanaşı, 10-15, bəzən daha çox hərfdən ibarət mürəkkəbləri də mövcuddur. Sonuncuların tələffüzü həmin dildə danışıqlar üçün ehtiyatlı yaratmasa da əcnəbilər bu zaman ciddi problemlə üzləşirlər. Məsələn, And dağlarının və Qərb yarım kürəsinin ən hündür zirvəsi Akonkaqa, Hondurasın paytaxtı Tequisiqalpa şəhəri, Hindistanın Keral ştatının mərkəzi Tiruvananthapuram şəhəri və s. bu tip toponimlərdədir.

Belə uzun və çətin tələffüz edilən toponimlər İslandiya adasında daha çoxdur: Eyyafyadlayokiyudl - vulkan, Hvannadalshnukur - İslandiyanın ən yüksək dağı, şəhərlər - Habnarfeyrdur, Seydisfeyrdur, Graundarfeyrdur və s. Amma dünyada ölçüsünə görə bunlardan daha heyratlı coğrafi adlar qeyd edilmişdir. Məsələn, Şimali Amerikada Çaubunaqaqamauc gölünün adı əslində 45 hərfdən ibarətdir. Gölün adı ABŞ-da ən uzun toponim sayılır. Bu isə onun sadələşdirilmişidir. 45 hərfdən 15-i "q", 9-u "a" həfidir. Gülməli mənası var: "Sən öz tərəfində balıq tutursan, mən öz tərəfimdə balıq tuturam və ortada heç kim balıq tutmur".

Uelsdə bir balaca kənd var, əsl adı 58 hərfdən ibarətdir, onu qısalaraq LLanvayrpullqvinqill adlandırılır. Bu da son deyil. Ginnesin rekordlar kitabında ən uzun toponim Yeni Zelandiya adasında 305 metrlik hündürlüyə malik bir təpəyə məxsusdur. Onun adı 85 hərfdən ibarətdir və təxmini mənası belə səslənir. "Yüksək təpə, harada ki, Tamatea, iri dizləri olan o kişi, dağa çıxdı, torpağı uddu, torpaqeyən kimi tanıdı, öz burun fleytasında öz sevgiliyi üçün mahnı çaldı".

Maraqlıdır ki, belə uzun-uzadı, sicilləmə adlarında bərabər, dünya coğrafiyasında tək birçə hərfdən ibarət ən qısa toponimlər də mövcuddur. Məsələn, Şimali Fransada "Y" adlı yaşayış məntəqəsi, İsveçdə "A" adlı qəsəbə və Norveçdə "A" adlı balıqçı kəndi dünyada ən qısa coğrafi adlar hesab edilir.

Bəs, görsən, bizim coğrafi adlar içərisində ən qısa və ən

uzun olanları hansılardır və ümumiyyətlə, Azərbaycan toponimlərinin tələffüzü xaricilər üçün çoxmu problemlər yaradır? Başlayaq bizim üçün bir nömrəli toponim olan Azərbaycan sözündən. Tələffüzü bizə heç bir problem yaratmayan, hər gün seve-sevə təkrarladığımız bu sözün deyilişinin xaricilər üçün asan olmadığına dəfələrlə şahidi olmuşuq. Niyə belə olur? Axı, Vətənimizin adı cəmi dörd heca və 10 hərfdən ibarətdir, bu, çoxdur, ya az? - Demək çətinidir. Araşdırma aparaq, görək başqa toponimlərimizdə vəziyyət necədir?

Yəqin ki, respublikamızda bir hərfdən ibarət coğrafi ad yoxdur, çünki Azərbaycan dilində tək hərfli cəmi bir sözün - "o" - üçüncü şəxs əvəzliyinin olduğu məlumdur. Baxmayaraq ki, dilimizdə iki hərfli xeyli söz mövcuddur, iki hərfli toponim, deyəsən, təkçə Xəzər dənizindəki Qu adasıdır. Üç hərfli toponimlər də çox deyil, 100-150 ədəd, bəlkə daha çox saymaq olar: Kür (çay), Gil (ada), Yel (dağ), Qum (Qax), Aza (Naxçıvan), Hil (Qusar), Nic (Qəbələ), Zar (Kəlbəcər), Kiş (Şəki) kəndi və s.

Bəs, ən uzun coğrafi ad? Coğrafi adlarımızın hamısını araşdırılması hələlik imkan xaricində olduğundan, yaşayış məskənləri (oykonimlər) üzrə araşdırmaları davam etdirsək, bölgələrimizdə çoxlu sayda 13,14, hətta bir neçə 15 və 16 hərfli kənd adlarımıza rast gəlmək olar: Nəcəfçulubəyli (Ağcabədi), Qubalıbalaoğlan (Haçqabul), Xırmanqaynarbənə (Zaqatala) və s. Əcnəbilərin "dil gimnastikası" üçün əsl cənnət-məkan yerlər! Qusar rayonunda

17 hərfdən ibarət Zindanmuruq-qışlaq və qonşu Xaçmaz rayonunda həmin uzunluqda Mirzəməmmədçışlaq kəndlərinin adlarını görəndə güman etdim ki, bu son olar. Amma gümanım düz çıxmadı. Goranboy rayonunun 18 hərfli Qaşaltıqaraqoyunlu kəndi öz nəhəng adıyla onları üstələdi. Bu da son olmadı, coğrafiyamızın bu sahədə rekord məlum oldu ki, Bərdə rayonunun 19 hərfli Mirzəxanqaraqoyunlu kəndinə məxsusdur. Amma bir məqamı da qeyd etmək lazımdır: bu araşdırmada adı ancaq birgə, yeni bir sözlə yazılan oykonimlər nəzərdən keçirildi, iki sözlə və ayrı yazılan yaşayış məskəni adları nəzərə alınmasa, İmişli rayonundakı Yuxarı Qaragüvəndikli

ciyyələndirmək üçün qruplaşdırmaq zəruridir. Nəzərə alsaq ki, dilimizdəki hər dörd hərfli söz 1-2 hecadan ibarətdir və onun tələffüzü xeyli asandır, bunu toponimlərimizin tələffüzü üçün təxmini bir ölçü vahidi kimi qəbul etsək və orta hesabla iki hərfin bir heca yaratdığını nəzərə alsaq, toponimlərimizi təqribən 5 şərti qrupa və ya kateqoriyaya ayıra bilərik: qısa, orta, uzun, çox uzun və nəhəng. Bu bölgüyə uyğun olaraq, toponimlərimizi tələffüzə görə də "asan", "yüngül", "ağır", "çətin" və "qəliz" adlandırılmaqla 5 şərti qrupa ayırsaq, bu zaman Azərbaycan toponimlərinin ölçü və tələffüzə görə şərti bölgüsü aşağıdakı kimi alınar (Cədvəl 1).

Grup	Toponimdə:		Toponimin:		Nümunələr
	hərflərin sayı	hecaların sayı	şərti ölçüsü	şərti tələffüzü	
1.	1-4	1-2	qısa	asan	Qu (ada), Kür, Bum (kənd), Araz, Ketü (dağ), Ləki (qəs.)
2.	5-8	2-4	orta	yüngül	Muğan, Samur, Qoşqar, Goygöl, Abşeron, Qarabağ, Qobustan, Acınohur (göl)
3.	9-12	4-5	uzun	ağır	Bazardüzü, Beşbarmaq, Ayrantökən, Dəmiraparan, Ceyrankeçməz
4.	13-16	5-7	çox uzun	çətin	Nəcəfçulubəyli, Qubalıbalaoğlan, Xırmanqaynarbənə
5.	17 və daha çox	6 və daha çox	nəhəng	qəliz	Mirzəməmmədçışlaq, Qaşaltıqaraqoyunlu, Mirzəxanqaraqoyunlu

kəndi 20 hərfli Azərbaycan oykonimlərinin lideri ola bilər.

Əcnəbilərin bizim belə uzun yer adlarını tələffüz edərkən üzləşdikləri sıxıntılara təsəvvür etmək çətin deyil. Amma ehtimal etmək olar ki, bu kimi coğrafi adlar bizim toponimiyamızda əksəriyyət təşkil etmir.

Linqvistikada çətin və ya asan tələffüzlü sözlərə dair hər hansı bir təsnifatın, norma və ya standartın olmasından əmin deyiləm. Sözlərin böyük və kiçikliyinin ölçü vahidi kimi hərf və ya heca sayı əsas olsa da onları hər hansı bir mənada sə-

Cədvəldən görüldüyü kimi, hər ölçüyə müvafiq tələffüz ifadəsi verilmis və toponim nümunələri göstərilmişdir. İndi araşdırmaq lazımdır ki, belə tələffüz xüsusiyyətlərinə malik toponimlərimiz Azərbaycanın toponimika fondunda kəmiyyətə necə təmsil olunubdur, yəni xüsusi çəkiliyi və ya faizlə sayları nə qədərdir, hansı qrupa malik coğrafi adlar üstünlük təşkil edir və s. Lakin bu, o qədər də asan məsələ deyil, belə ki, toponimlərimizin nəinki dəqiq, heç təxmini sayını da bilmirik.

(Davamı 8-ci səhifədə)

AZƏRBAYCAN TOPONİMLƏRİNİN ÖLÇÜSÜ VƏ TƏLƏFFÜZÜ HAQQINDA

(Əvvəli 7-ci səhifədə)

Amma rəsmi qeydə alınmış oykonimlər, yəni yaşayış məntəqələrimiz 4555 ədəddir ki, onların da 78-i şəhər statusuna malik iri yaşayış məntəqəsidir. İlkin olaraq, respublikamızın bu oykonimlərini araşdırdıqda Cədvəl 2 - də görünən maraqlı nəticələr alınır:

hərfdən ibarət Mingəçeviri Azərbaycanın ən uzun ada malik şəhəri hesab etmək olar. Cəmi 8 şəhərin adı - 4 (Quba, Şuşa, Ucar və s.); 14 şəhərin adı - 5 (Tovuz, Qusar, Ağdam və s.); 20 şəhərin adı - 6 (Xaçmaz, Salyan, Şəmkir, Tərtər və s.); 9 şəhərin adı - 7 (Masallı, Siyəzən, Gədəbəy və s.); 19 şəhərin adı - 8 (Sumqayıt, Naxçıvan,

ümumi sayın 79,5 faizini təşkil edir; 11,5 faizi (9 şəhər) 3-4, cəmi 9 faizi (7 şəhər) isə 9-12 hərfdən ibarət oykonimlərdir. Adi arifmetik hesablama ümumilikdə bütün şəhər adlarımızın ortalamı 6,5 hərfdən ibarət olduğunu göstərir. Cədvəl 2-də aldığımız nəticələri Cədvəl 1-dəki tələffüz təsnifatına uyğun dəyərləndirsək, belə qənaətə gəlmək olar ki, şəhərlərimizin böyük əksəriyyətinin (80 faiz) adı orta uzun və tələffüzü yüngül, təxminən 11 faizinin adı qısa və tələffüzü asan, cəmi 9 faizinin adı isə uzun və tələffüzü ağır hesab edilə bilər (Cədvəl 3).

Bu xüsusda ölkəmizin adını da sonunculara aid etmək olar.

Digər toponimlərimizin, xüsusilə kənd adlarımızın bir qədər də uzun olmasını nəzərə alsaq, Azərbaycan toponimləri üçün orta göstərici kimi 7 hərfli toponimi şərti bir norma kimi qəbul edə bilərik, bu və bundan az hərfli toponimlər "sadə", çox olanlar isə "mürəkkəb" toponimlər adlandırılabilir. Adətən 7 hərfli coğrafi adlarımız 3 hecadan ibarət olurlar (Masallı, Balakən, Gədəbəy və s.). Fonetikanı nəzərə almadan, alınan nəticələrə əsaslanaraq, ehtimal etmək olar ki, bizim coğrafi adlarımızın tələffüzü əcnəbi-lər üçün çətin hesab edilməyə bilər.

Beləliklə, böyük əksəriyyəti yaşayış məntəqələrinin adları olmaqla, təxminən 2000 toponimin ilkin araşdırılması nəticəsində yuxarıda qoyulan sualları müəyyən qədər cavablandırdıq. Lakin bu, toponimlərimizin az bir qismidir və ola bilsin ki, mövzu diqqətli oxucunu cəlb etsin, o da alınan nəticələrə dəyərli düzəlişlər edərək, bu araşdırmaya öz layiqli töhfəsini versin. Bu yolda onların hər birinə uğurlar arzulayıram.

Rəşid Fətəliyev
Akademik Həsən Əliyev
adına Coğrafiya İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
geologiya-mineralogiya
elmləri namizədi

Azərbaycanın şəhər adlarının ölçüsünə (hərf sayına) görə bölgüsü
Cədvəl 2.

Sıra	Hərflərin sayı	Şəhərlərin sayı	Faizlə	Nümunələr	Qruplar üzrə		Faizlə
					hərflərin sayı	şəhərlərin sayı	
1.	3	1	1,3	Qax	I		
2.	4	8	10,3	Bakı, Şəki, Oğuz, Ağsu	(1-4)	9	11,5
3.	5	14	17,9	Gəncə, Qazax, Tovuz	II		
4.	6	20	25,6	Şamaxı, Göyçay, Qəbələ	(5-8)	62	79,5
5.	7	9	11,5	Ağstafa, Ordubad			
6.	8	19	24,4	Lənkəran, Zaqatala			
7.	9	5	6,4	Sabirabad, İsmayilli	III		
8.	10	1	1,3	Mingəçevir	(9-12)	7	9,0
9.	12	1	1,3	Dəlilməmmədli			
Cəmi		78	100			78	100
Orta	6,5					6,5	

Məlum olur ki, ölkəmizdə şəhərlər 3-12 hərflidir, bununla belə 1, 2 və 11 hərfdən ibarət şəhər yoxdur və şəhərlər arasında ən qısa ad üç hərfdən ibarət Qax, ən uzun ad isə on iki hərfli Dəlilməmmədli. Nəzərə alsaq ki, Dəlilməmmədli bu yaxınlarda şəhər statusu alıb, tanınmış şəhərlər arasında on

Naftalan, Daşkəsən və s.) və nəhayət, cəmi 5 şəhərin adı - 9 hərflidir (Cəlilabad, Hacıqabul və s.).

Alınmış nəticələri yuxarıdakı bölgü prinsipinə uyğun olaraq ümumiləşdirsək üç qrup alınır və görürük ki, araşdırılan oykonimlər arasında 5-8 hərfli olanlar daha çox (62 şəhər) olub,

Azərbaycanın şəhər adlarının ölçüsünə (hərf sayına) görə bölgüsü
Cədvəl 2.

Sıra	Hərflərin sayı	Şəhərlərin sayı	Faizlə	Nümunələr	Qruplar üzrə		Faizlə
					hərflərin sayı	şəhərlərin sayı	
1.	3	1	1,3	Qax	I		
2.	4	8	10,3	Bakı, Şəki, Oğuz, Ağsu	(1-4)	9	11,5
3.	5	14	17,9	Gəncə, Qazax, Tovuz	II		
4.	6	20	25,6	Şamaxı, Göyçay, Qəbələ	(5-8)	62	79,5
5.	7	9	11,5	Ağstafa, Ordubad			
6.	8	19	24,4	Lənkəran, Zaqatala			
7.	9	5	6,4	Sabirabad, İsmayilli	III		
8.	10	1	1,3	Mingəçevir	(9-12)	7	9,0
9.	12	1	1,3	Dəlilməmmədli			
Cəmi		78	100			78	100
Orta	6,5					6,5	